

Kelemen János

A nyelv fogalma Saussure előtt és után

1. A Saussure előtti és utáni nyelvészet nyelv-fogalmára vonatkozó kérdésfeltevés önmagában feltételezi azt a közmegegyezést, hogy a genfi nyelvész munkássága - ezen belül is Genfben tartott általános nyelvészeti kurzusa – fordulatot jelent a nyelvtudomány történetében, vagy legalábbis jelentős szerepet játszott ennek a fordulatnak a létrejöttében. Mint köztudott, előadásainak lejegyzett változata a tanítványok szerkesztésében *Cours de Linguistic Générale*¹ címen 1916-ban jelent meg, s hatását csak ezután fejthette ki előbb a prágai és a koppenhágai nyelvészeti iskolák közvetítésével, majd pedig a humán tudományok egészét, sőt a filozófiai gondolkodást is mélyen befolyásoló strukturalista mozgalom révén.

Kiinduló kérdésünk két síkon vethető fel. Érthető úgy, mint (1) az „előfutárokra” és a „követőkre” vonatkozó szokásos tudománytörténeti kérdés: hogyan határozták meg a nyelvet Saussure előfutárai, majd pedig követői? De felvethető egy sokkal általánosabb eszmetörténeti síkon: (2) mi a helye a saussure-i fordulatnak a nyelv természetére vonatkozó gondolkodás történetében?

A két kérdés nem azonos, de néhol természetesen átfedi egymást.

Mielőtt néhány megfontolás erejéig rátérnék ezek vizsgálatára, szeretnék egy banális megjegyzést tenni. Saussure-t az utókor részéről sok jogos bírálat érte a legkülönbözőbb kérdésekben elfoglalt egyoldalú és leszűkítő álláspontjáért. Mindez ma már a tudománytörténet része, s nem az élő diszkussziók tárgya. Az alábbiakban hadd essék szó – szintén egyoldalú módon – csak arról, ami miatt a saussure-i nyelvészetet joggal sorolhatjuk a nyelvről való gondolkodás nagy fordulópontjai közé.

¹ A művet a továbbiakban CLG rövidítéssel említem, s a magyar kiadás alapján fogom idézni: Saussure 1967a.

2. Az előfutárokat és a követőket illetően már rengeteg vélemény hangzott el. Szinte minden saussure-i tételről és fogalomról kimutatták, hogy valaki azt már korábban megfogalmazta. Például a *signifiant / signifié* distinkció esetében a sztoikusokra, Augustinusra vagy a középkori grammatikusokra, főként a *modi significandi* elmélet képviselőire lehet hivatkozni, míg a jel önkényességének tétele vagy a nyelv szemiológiai megközelítése a sztoikusokon és Augustinuson túl akár Arisztotelészt is eszünkbe juttathatja. A nyelv „társadalmi intézményként” való meghatározását Saussure minden bizonnyal Whitney-től veszi át, s azt sem nehéz kimutatni, hogy a *langue / parole* vagy a *szinkrónia / diakrónia* distinkciónak szintén vannak korábbi megfogalmazásai.² Az ilyen nyomokat vagy utalásokat néhányan Saussure eredetiségének tagadására is felhasználták. Erre alighanem azt a választ adhatjuk, hogy minden esetre Saussure az első, aki a kétségtelenül régebbi szerzőkig visszavezethető különböző elgondolásokat koherens elméleti egésszé kapcsolta össze, s pontosan ezzel indított el paradigmátikus változást a nyelvészet történetében. A „paradigmatikus változás” kifejezést, a kuhni paradigma-fogalom körüli vitáktól teljesen függetlenül, annak az összefüggésnek a kifejezésére használhatjuk, hogy a XIX. századi történeti-összehasonlító nyelvészetben felhalmozódott kumulatív változások szétfeszítették a korábbi szemléleti kereteket, s szükségessé tették a nyelvtudomány tárgyának és a nyelv természetének új meghatározását. Más fogalmi keretben azt is mondhatnánk, hogy a XX. század elején a nyelvészetben végbement mennyiségi fejlődés minőségi változást indukált, vagyis arra ösztönözte a nyelvészeket, hogy új alapokat keressenek tudományuk számára. Saussure előadásainak ebben volt óriási szerepük.

² A CLG kritikai kiadásához írt jegyzeteiben és utószavában („Notizie biografiche e critiche su F. de Saussure”) Tullio De Mauro szép csokorba gyűjti az „előfutárookra” vonatkozó leggyakoribb észrevételeket. Saussure 1967b. (Ld. az utószó „La questione dei precursori” c. pontját: 347-355.)

3. Ez már átvezet kiinduló kérdésünk általánosabb értelmezéséhez, vagyis ahhoz, hogy milyen helyet foglal el a saussure-i nyelvészet a nyelv mibenlétéről alkotott elképzelések történetében. A kérdés nyilvánvalóan filozófiai, hiszen egy olyan jelentős tudományos fordulatnak, mint amilyenek a saussure-i fordulatot is tartjuk, éppen az a lényege, hogy az adott tudomány célkitűzéseire, magyarázóelveire, sőt tárgyára vonatkozó felfogás is radikálisan megváltozik.

Saussure persze nagyon is szaknyelvész volt ahhoz, hogy elvont filozófiai spekulációkban merüljön el. Mindazonáltal tudatában volt vállalkozásának általánosabb jelentőségével, s világosan látta a nyelvészet történetéből és kora tudományos tendenciáiból leszűrhető tanulságokat. Ez akkor is megállapítható, ha egyébként kevés támpontunk van ahhoz, hogy pontosan felmérjük tájékozódását. Ide vágó megnyilatkozásai ugyanis meglehetősen elnagyoltak és töredékesek. Elég arra emlékeztetnünk, hogy a CLG-ben sehol sem találkozunk Humboldt nevével, még „A nyelvtudomány történetének áttekintése” c. bevezető fejezetben sem, ahol pedig Saussure minden bizonnyal azokat a nyelvészeket nevezi meg, akiknek az általa képviselt szemlélet kialakulásában a legfontosabb szerepet tulajdonította, vagy akiknek a tanításaival leginkább konfrontálhatta saját nézeteit. Humboldt hiánya azért is feltűnő, mert nyilvánvaló, hogy a XIX. század e nagy nyelvfilozófusának holista felfogása a saussure-i rendszer-gondolat legfontosabb előzménye.

A saussure-i nyelvészet helyére vonatkozó kérdés első megközelítésben úgy válaszolható meg, hogy – mint Robins fogalmaz – Saussure „a tizenkilencedik és a huszadik század közötti átmenet kulcsfigurája” (Robins 1999: 214). Ezt elfogadva érdemes emlékeztetnünk néhány párhuzamos fejleményre. A saussure-i nyelvészet érlelődésének éveiben alakul ki a pszichoanalízis, ekkor lépnek fel a modern szociológia első nagy klasszikusai (köztük Durkheim), és – ami számunkra jelen esetben különösen fontos – ekkor tevékenykedik Frege, aki Arisztotelész után elsőnek hajtott végre igazi forradalmat a logika terén. A század első

éveiben már megmutatkoznak a jelei annak, amit később „a filozófia nyelvi fordulatának” neveznek. Néhány korszakalkotó írást említve, 1892-ben jelenik Frege *Sinn und Bedeutung*-ja, 1995-ben Russell *On denoting*-ja. Wittgenstein már Russellnél tanul Cambridge-ben, s alakulóban van a „Bécsi kör”. A filozófiában döntő támadások érik a XIX. századból örökölt historizmust, pszichologizmust és idealizmust, s győzni látszik a realizmus és az antipszichologizmus.³

E fejlemények mind a XIX. és a XX. sz. közti átmenet jelenségei. Álljunk meg azonban Fregénél, akinek a nézeteiből két mozzanat emelendő ki: nyelvfilozófiai szempontból a nyelv mondat-központú felfogása, melyet a kanti ítélet-tan szem előtt tartásával ő vezetett be a modern gondolkodásba; általános filozófiai szempontból pedig az antipszichologizmus, amelynek talán szintén ő volt az első kezdeményezője. Frege joggal vélte úgy, hogy „a logikát teljesen megfertőzte a pszichológia”.⁴ Ez ellen harcolva állandóan arra figyelmeztetett, hogy a pszichológiai és a logikai, illetve a szubjektív és az objektív szigorúan el kell választani egymástól. A mondat-központúság elvét akként is megfogalmazhatjuk, mint a jelentésre vonatkozó „kontextus elvet” [„context principle”] (vö.: Dummett 1981: 360-428), mely kimondja, hogy a jelentést a mondat kontextusában kell elemezni, mivel csak a mondatban van jelentésük a szavaknak (Frege 1999: [60§] 84).

Mindkét mozzanat érdekes összehasonlítási lehetőséget kínál a saussure-i nyelvészettel. A mondat-központúság persze csak negatív, hiszen éppen az a szembetűnő, hogy Saussure alig foglalkozott a mondattal, melyet az egyéni gondolatok kifejezését szolgáló értelmi és akarati aktusok, vagyis a *parole*-jelenségek körébe sorolt. Ily módon – még ha elismerte is egy jövőendő *parole*-nyelvészeti lehetőségét – kizárta a mondatot a nyelvtudomány tárgyköréből. Száz év távlatából azt mondhatjuk, hogy ezen a ponton jelentős fázis-különbség jött létre a

³ Nyilván nem független mindettől, bár pont a nyelvészeti szempontjából nehéz lenne specifikálni az összefüggést, hogy pontosan ezekben az években kulminál a „fizika válsága”, s lép fel Einstein.

⁴ Gottlob Frege, „Az aritmetika alaptörvényei”. In: Frege 1980, 201.

modern logika és nyelvészet fejlődésében, melyet a generatív grammatika fog majd kiegyenlíteni. Egyébként nem véletlenül, hiszen egy mondat-központú grammatika megszületéséhez szükség volt arra, hogy beérjen a modern logika vetése, s átvegye a grammatikai nézeteket évezredekken keresztül meghatározó hagyományos logika helyét.

A pszichologizmus kérdésében sokkal termékenyebb, pozitív előjelű összehasonlításra adódik lehetőség.

4. A pszichologizmus a XIX. században a nyelvészetet éppúgy átítatta, mint a logikát, s felmerül a kérdés, hogy Saussure mennyire tudta ez alól kivonni magát. Magyarországon is folyt erről emlékezetes vita. Antal László például leszögezte, hogy a nyelvi jel saussure-i koncepciója „teljes egészében pszichologista” (Antal 1978: 35), amit azzal magyarázott, hogy „Saussure maga is a XIX. század gyermeke volt” (Antal 1978: 36).

Kétségtelenül találunk a CLG-ben számos olyan megfogalmazást, mely pszichologizmusra vall, például a következőt: „alapjában véve a nyelvben minden pszichológiai” (CLG: 24). Más esetben a nyelvezetet (*langage*) vizsgáló stúdiumokat Saussure úgy osztja két részre, hogy az egyik (amelynek tárgya a *nyelv*, vagyis a *langue*) „kizárólag pszichológiai jellegű”, a másik pedig (amelynek tárgya a *beszéd*, vagyis a *parole*) „pszichofizikai természetű” (CLG: 37). De magát a nyelvi jelet is „két arcú pszichikai entitásként” határozza meg (CLG: 92). Kell ennél több, nem mond ez eleget?

Ezzel azonban sok minden szembeállítható. A magyar nyelvű szakirodalomban Telegdi Zsigmond hangsúlyozta, hogy Saussure szakított a XIX. századi pszichologizmussal, melynek nyelvészeti változatát az újgrammatikusok képviselték, s melynek értelmében a nyelvet az egyéni lelki jelenségek magyarázzák.⁵ Valóban, Saussure több fontos helyen kifejezetten antipszichologista módon határozza meg a nyelvtudományt, s világosan elkülöníti

⁵ Telegdi Zsigmond, “Egy fordulópont a grammatika történetében: a hagyományos nyelvtan bírálata és megújításának programja Saussure előadásában”. In: Telegdi 1972: 13.

a nyelvezet különböző aspektusaival foglalkozó többi tudománytól, így a pszichológiától (CLG: 25). Döntőnek természetesen az bizonyul, hogy felismerte: egy tudománynak nincs eleve adott tárgya: meg kell azt teremtenie.⁶ Ebből kiindulva javasolta, hogy a nyelvtudomány tárgyának a *nyelvet* tekintjük, melyet a nyelvezet heterogén jelenségeitől elvonatkoztatva kutathatunk. A *nyelv* pedig nem más, mint „a beszélőképesség társadalmi terméke” (CLG: 25), vagyis „a nyelvezetnek a társadalmi, az egyéni kívül eső része, amelyet az egyén egymagában sem megalkotni, sem módosítani nem tud” (CLG: 32). S bár az újgrammatikusok érdekéért említi, hogy a nyelvet a társadalmi csoportok kollektív tudatának termékeként fogták fel, néhány helyen ennél is tovább megy. Felismeri, hogy a nyelvi változások annyira öntörvényűek, hogy nemcsak az egyéni kívül mennek végbe, de – ráadásul – a kollektív tudattól is függetlenek: „a nyelvi csoport pszichológiai karaktere keveset nyom a latban egy olyan tényezővel szemben, mint egy hangzókievetés vagy egy hangsúlymódosulás és sok más hasonló dolog, amelyek bármely pillanatban képesek a jel és a fogalom viszonyát bármilyen nyelvi formában forradalmasítani” (CLG: 282). Álláspontja az összes jelrendszerre kiterjesztve végül is abban foglalható össze, hogy „a jel bizonyos mértékig mindig független az egyéni vagy a társadalmi akarattól, s éppen ez a lényeges tulajdonsága” (CLG: 34).

Az előbbi áttekintésből kiviláglik, hogy Saussure-nek a nyelv pszichologista felfogásával kapcsolatos állásfoglalásai néhol ellentmondanak egymásnak, amit talán azzal is magyarázhatunk, hogy a genfi előadások egy olyan tudós erőfeszítéseit tükrözik, aki a tudomány két nagy korszakának a határán áll. Mindamellet, ahogyan megpróbáltam dokumentálni, az előadások végkicsengése az, hogy Saussure határozottan szakított az uralkodó pszichologista felfogással, melynek nyomai sokszor saját szóhasználatában is tovább élnek. Feltehető továbbá, hogy álláspontja folyamatosan változott, lassan közeledve egy mind

⁶ „A tárgy nemcsak hogy nem jár előtte a nézőpontnak, hanem – mondhatni – a nézőpont teremti meg a tárgyat”. CLG: 25.

világosabb antipszichologista felfogás felé. Erre következtethetünk az anagrammákkal kapcsolatos vizsgálódásaiból, melyek élete végén, a CLG-vel egy időben kötötték le figyelmét. Az anagrammák kutatásához fonológiai vizsgálatai vezették el. Posztumusz feljegyzéseiből kiderül, hogy meglepte, milyen gyakoriak az anagrammák az általa vizsgált versekben, s ezeket nem a költők leleményével, azaz nem a pszichológiailag megragadható intenciókkal, hanem a nyelv produktív erejével magyarázta. Ahogyan Jean Starobinski megfogalmazta, Saussure számára minden szöveg *produktív erejű produktum*: „tout text est un produit productif” (Starobinski 1971: 153).

A saussure-i nyelvészet antipszichologista, legalábbis nem-pszichologista színezetét erősíti a rendszer-szemlélet, hiszen a nyelv rendszer-jellege önmagában is autonómiát, a pszichikus folyamatoktól és eseményektől való függetlenséget kölcsönöz a nyelvnek. Ha a nyelvi rendszert a relációk alkotják, s nem a szubsztantív értelemben vett elemek, és ha más oldalról tekintve az elemek azonosságáért csakis a rendszert alkotó relációk a felelősek, akkor nem marad hely a szubjektív pszichológiai magyarázatoknak. De Saussure antipszichologizmusa még evidensebben kapcsolódik a nyelv társadalmiságáról alkotott elképzeléséhez. Ily módon Frege és Saussure munkássága a múlt századforduló szellemi térképén egyszerre fejez ki hasonló kortendenciát, s mutat ellentétet: míg Frege antipszichologizmusa logicizmus, addig Saussure-é a nyelvi tények társadalmi objektivitását fejezi ki.

A saussure-i nyelvészet ez utóbbi aspektusa viszont igen szoros párhuzamot mutat azzal, ahogyan Durkheim határozza meg a társadalmi tények természetét, a szociológia tárgyát és módszereit, illetve az egyéni és a társadalmi viszonyát. Olyannyira, hogy sok kommentátor szerint a nyelvészeti alapfogalmak tisztázása során Saussure közvetlenül Durkheimet követte, sőt a Durkheim és Tarde közötti vita tanulságait is figyelembe vette. E hatásoknak lenne köszönhető, hogy megalkotta a *langue – parole* distinkciót, és megpróbálta összeegyeztetni a nyelv társadalmi és pszichológiai természetéről vallott nézeteit. Miként talán figyelembe vette

a Menger által provokált *Methodenstreit*-et is a politikai gazdaságtanban, ami viszont a nyelvi érték fogalmának megalkotásához vezette.

Ha a kommentátoroknak igazuk van, ami koránt sincs kizárva, akkor ez újabb példája lenne Saussure hasonló esetekben tanúsított szűkszavúságának. Minden esetre, függetlenül attól, hogy megnevezi-e elképzeléseinek a forrásait, s beszélhetünk-e a fenti esetekben közvetlen hatásokról vagy sem: abban, ahogyan elszigeteli a *nyelvet* a *nyelvezet* többi jelenségétől, bizonyosan ráismerünk Durkheim módszertani útmutatásaira.

Durkheim a szociológia lehetőségét arra alapozta, hogy a társadalmi tények, még ha az egyénben gyökereznek is, „az egyéni tudaton kívül léteznek”.⁷ E tények – szögezte le olyan szavakkal, melyeket Saussure is használni fog – „az egyénhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítőerővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre” (Durkheim 1978: 27). A szociológusnak ennél fogva a társadalmi tények olyan vonatkozásait kell szemügyre vennie, amelyek – mint hangsúlyozza – „könnyűszerrel elválaszthatók egyéni megnyilvánulásaiktól” (Durkheim 1978: 66).

A tudaton kívül létező „társadalmi tények” és ezeknek a tudattól elválaszthatatlan „egyéni megnyilvánulásai”: ez szolgálna tehát mintául a *langue – parole* distinkcióhoz.

5. Saussure azon igyekezete, hogy szigorúan körülhatárolt tárgyat találjon a nyelvtudomány számára, kizár az általa értelmesnek tartott vizsgálódások köréből egy sor olyan kérdést, mely korábban és későbbben is relevánsnak bizonyult a nyelvészeti stúdiumokban. Így, a nyelv társadalmi voltának kimondásán túl, Saussure a nyelv és a társadalom kapcsolatát is nyelvészetén kívüli problémának tartja. Ennek a fényében különösen érdekes, hogy egy-egy lényeges kérdéssel kapcsolatban analógiákat fedez fel a nyelvészet és a többi

⁷ Émile Durkheim, “A szociológia módszertani szabályai”. In: Durkheim 1978: 26. (A mű *Les règles de la méthode sociologique* címen 1895-ben jelent meg, Saussure tehát jól ismerhette.)

társadalomtudomány között. Leginkább az a néhány bekezdés kötötte le főként a filozófus beállítottságú olvasók figyelmét, melyek a nyelvészeti és a politikai gazdaságtani kategóriák összefüggéséről szólnak.

Ezek a bekezdések a statikus és az evolutív nyelvészetet tárgyaló fejezetben fordulnak elő, mely előkészíti a szinkronikus és a diakronikus nyelvészet problémáinak részletes kifejtését. A két felosztás (*statikus / evolutív; szinkrón / diakrón*) fedi egymást.⁸ Annyit jegyezzünk meg, hogy a „statikus” és „dinamikus” jelzők használata szintén árulkodó lehet Saussure szellemi kötődéseivel kapcsolatban, hiszen Comte (aki „statikus” és „dinamikus” szociológiáról beszélt) hasonló terminusokban különböztette meg a szociológia két fajtáját. Számunkra valójában az a legérdekesebb, hogy a statikus és az evolutív nézőpont „kettősségét” Saussure kifejezetten az *értékekkel* operáló tudományoknak tulajdonítja.

Mármost *par excellence* módon értékekkel operál a politikai gazdaságtan (mely pontosan ezért alapvetően más stúdium, mint a gazdaságtörténet). E megfontolás logikus konklúziója, hogy az *érték* fogalma szoros kapcsolatot teremt a nyelvészet és a politikai gazdaságtan között. A nyelvtudományt – mondja Saussure – azért kell „két önelvű részre” osztani, mert itt éppúgy, „mint a politikai gazdaságtanban, az *érték* fogalmával állunk szemben; mindkét tudományban *olyan rendszerről van szó, mely különböző fajtájú azonosságokból tevődik össze: ezek az egyikben a munka és a bér, a másikban a jelölt és a jelölő.*”⁹

Nagyon lényeges passzus, mely a *statikus / evolutív*, vagy a *szinkrón / diakrón* oppozíció mellett egy másik kérdésben is a saussure-i nyelvészet alapjait érinti. Azt implikálja, hogy a nyelv és a gazdaság világa kategoriálisan ugyanúgy épül fel: mindkettőben a relációk, a különböző fajtájú dologi entitások közti azonossági és különbözőségi viszonyok számítanak, s nem a dolgok természeti mibenléte. A különbség a két terület között annyi, hogy a nyelvtudományban mindez még tisztábban érvényesül: míg a közgazdaságtanban legtöbbször

⁸ Saussure végül merőben terminológiai megfontolásokból választja a „szinkrón nyelvészet” és a „diakrón nyelvészet” kifejezéseket. Ld. CLG: 107.

⁹ CLG: 106. (Kurzív az eredetiben.)

az érték egyik oldala a dolgokban gyökerezik (például egy földdarabban), addig „a nyelv tiszta értékrendszer” (CLG: 106).

Ez a megállapítás, bár mögötte van a gazdasági rendszer analógiája, tisztán nyelvészeti, hiszen ekvivalens azzal a tétellel, melyben Saussure a legtömörebben foglalja össze a nyelv természetére vonatkozó nézetét: „*a nyelv forma és nem szubsztancia*” (CLG: 155). Miért érzi Saussure mégis úgy, hogy szüksége van a politikai gazdaságtani legitimációra? Valószínűleg azt próbálta a társadalmi valóság más területeiről származó példák segítségével evidenssé tenni, hogy lehetséges, hogy bizonyos tények és jelenségek, melyek létükben az egyének gondolataitól és tudatától függenek, szert tegyenek egy nem természeti, nem dologi társadalmi objektivitásra. E törekvésében ismét csak Durkheimtől kaphatott indítást, aki többek közt épp a jelrendszert és a pénzrendszert hozza fel egyenrangú példákként az egyéni tudaton kívül létező társadalmi tényekre: „A jelrendszer, amellyel gondolatainkat megfogalmazzuk, a pénzrendszer, amellyel tartozásainkat kifizetjük, a hitellehetőségek, amelyeket kereskedelmi ügyleteinkben igénybe veszünk, a foglalkozásokban alkalmazott gyakorlati műveletek stb. attól függetlenek, hogy miképpen élünk velük” (Durkheim 1978: 26). Figyeljük meg: Durkheim rövid megjegyzése tartalmazza azt a későbbi strukturalisták által különösképpen hangsúlyozott antinómiát, hogy a nyelv, amely a gondolatok megfogalmazásának eszközeként látszólag tisztán szubjektív, valójában kényszerítő erejű objektivitás, akárcsak a pénz vagy a munkafogások. A gondolat logikus folytatása az, hogy ha ez már a nyelvre is igaz, akkor hogyan lenne általában is igaz az emberi szellem legszabadabbnak látszó termékeire?

6. Mindezek után megkockáztathatunk néhány válaszcsoportot kiinduló kérdésünknek arra a tágabb változatára, hogy mi a saussure-i fordulat helye a nyelv természetére vonatkozó gondolkodás történetében. Ebben az átfogó perspektívában a következő dimenziók tűnnek

relevánsnak: (1) a nyelv mint jelrendszer, (2) a nyelv mint társadalmi termék, (3) a nyelv mint forma.

6.1. A „szemiológiát” vagy „szemiotikát” – bárhogyan is nevezzük a jelrendszerek tudományát – nem Saussure alapította meg. A jelek tudománya – úgy is, mint javaslat, úgy is, mint többé-kevésbé kidolgozott diszciplína – hosszú hagyományra tekint vissza. Már Szent Ágoston jel-meghatározását és jel-tipológiáját is tekinthetjük egy jól kidolgozott szemiotikai elméletnek,¹⁰ s az új- és legújabbkori gondolkodás történetében Locke-tól kezdve több ilyen kísérletet ismerünk.¹¹ Magának a jel-fogalomnak a története ennél természetesen sokkal gazdagabb. A saussure-i nyelvészet egyszerre fontos állomás és jelentős fordulat ebben a történetben.

A fordulatot Saussure a jel sokat vitatott és látszólag teljesen a hagyományba illeszkedő meghatározásával idézi elő. A nyelvi jelet, mint emlékszünk, két pszichikus mozzanat, a hangkép és a fogalom (*signifiant* és *signifié*) egységeként határozza meg. Ez nem sokban látszik különbözni attól az évszázadok óta ismételt meghatározástól, hogy a szavak az ideák jelei, hiszen az ideák e felfogásban pontosan azt a pozíciót foglalják el, mint Saussure-nél a *signifié*. Úgy látszik, nemcsak szintiszta pszichologizmus ez, hanem ellentmondás is, mert a *signifié*, vagyis a képzet vagy a fogalom bevonása magába a jelbe ellentmond a nyelvi jel önkényességének, hiszen a képzet vagy a fogalom a dolgok képmása lévén nem önkényes, hanem természetes módon vonatkozik, „hasonlít” a dolgokra. Legalábbis így érvel Antal László.¹²

¹⁰ Ágoston a *De Doctrina Christiana* egész második könyvét a különböző fajtájú jelek tárgyalásának szenteli, jelként határozva meg a szavakat is. Ágoston 1944: 81-153.

¹¹ Locke a fizika és a „praktika” mellett a „szemiotikét” a tudományok harmadik fő ágának tekinti. Vö.: Locke 2003: 821. A Port-Royal grammatikája és logikája hasonlóképpen a jelek fajtái között tárgyalja a nyelvet, elfogadva azt a sokak által hangoztatott nézetet, hogy szavak „az ideák jelei”. A kérdés bővebb áttekintését ld. Kelemen 1977; a *Port-Royal*-ról ld. 105-153.

¹² „[...] abszurdum, hogy a jel a nevet is, meg a képzetet is magába foglalja. Hisz a jel és a jelölt dolog viszonya önkényes, míg a képzet és annak a valóságban található megfelelője nem ilyen viszonyban van egymással”. Antal 1978: 33.

Saussure épp egy ilyen ellentmondást ne vett volna észre? A válasz az, hogy nem került ellentmondásba önmagával, s éppen az ezen a ponton fenyegető ellentmondás elkerülésében mutatkozik meg az általa végrehajtott fordulat szemiotikai vagy szemiológiai jelentősége. Ugyanis, elveivel teljes összhangban, a *signifiant* és a *signifié* oldalán álló összetevőket nem fix entitásoknak, vagyis nem „eleve adott”, „már a szavak előtt létező” fogalmaknak, hanem differenciális értékeknek tekintette, melyek a „körvonalazatlan”, „amorf” benyomások áramának önkényes tagolását rögzítik. A későbbi kritikáknak eleve megfelelően leszögezte: „az önkényes és a megkülönböztető két korrelatív tulajdonság” (CLG: 151), mivel a hang és a gondolat kombinációja „*formát, nem szubsztanciát hoz létre*” (CLG: 145).

Az érvelésnek ebben a szakaszában Saussure bevezeti a jelentésnek a *signifié*től, vagyis a fogalomtól és a képzettől különböző fogalmát. Igaz, eléggé bizonytalan és ellentmondásos módon beszél a jelentésről: „Az érték, fogalmi oldaláról nézve, kétségkívül a jelentésnek egy eleme, és nagyon nehéz megtudni, hogy ez utóbbi hogyan különböztethető meg tőle, hiszen annak függvénye. Pedig ezt a kérdést feltétlenül tisztázni kell, ha nem akarjuk a nyelvet egyszerű nómenklatúrává süllyeszteni” (CLG: 147).

Ez egyike azoknak a helyeknek, ahol Saussure inkább csak programot vázol fel, s nem fejt ki pozitív elméletet. Minden esetre levonhatjuk azt a következtetést, hogy a jelentés problémáját egyáltalán nem zárta ki a nyelvészetből, sőt fontosnak tartotta megoldását. Nem kevésbé érdekes az a jelzése, hogy a jelentésnek alkotórésze az érték, vagyis előlegezte a megkülönböztető jegyekkel operáló szemantikai modelleket. Logikailag ezen a ponton kínálkozik hely egy saussure-i szemantika számára.¹³

6.2. A nyelvről mint társadalmi intézményről alkotott saussure-i fogalommal kapcsolatban legyen itt elég egy rövid utalás. A nyelv társadalmi voltáról alkotott elképzelések történetében mindig szerepet játszott az a gondolat, hogy a nyelv összehasonlítható más társadalmi

¹³ A kommentátorok többsége nem méltatta kellőképpen Saussure útmutatásainak jelentőségét egy lehetséges szemantikai elmélet számára. Tullio De Mauro egyike azoknak, akik elismerik ezek fontosságát. Ld. Tullio De Mauro, „Saussure e la semantica”. In: De Mauro 1994: 119-127.

intézményekkel. Az ilyen fajta összehasonlítások a dolog természeténél fogva kétirányúak, hiszen nemcsak a nyelvet lehet valamely társadalmi intézmény mintájára felfogni (mint Saussure tette), hanem egyes társadalmi intézményeket is lehet nyelvi vagy szemiotikai terminusokban értelmezni.

Saussure nemcsak általában a nyelvi és a gazdasági érték között, hanem konkrétan a szavak és a pénzegységek cseréje között is párhuzamot vont (CLG: 148). Ha ezt az összehasonlítást csak metaforának vagy illusztrációnak tekintjük is, nem tagadhatjuk, hogy van bizonyos jelentősége. Boethiustól¹⁴ kezdve Marxig számosan gondolták úgy, hogy a pénz alkalmas metaforaként kínálkozik a nyelv természetének a megvilágítására, vagy éppen fordítva: a nyelv analógiája alkalmas a pénz társadalmi funkcionálásának a magyarázatára. Saussure történeti helyét segít meghatározni, ha felismerjük, hogy munkássága révén azoknak a szerzőknek a sorába tartozik, akik a nyelv és a társadalom különféle anyagi és szellemi rendszerei közti összefüggések tanulmányozásával vagy megsejtésével ösztönzően hatottak azokra a huszadik századi nyelvészekre és filozófusokra, akik megalkották a társadalmi szemiotikát.

6.3. Mindazonáltal Saussure legnagyobb érdeme, hogy kimondta, és néhány területen, elsősorban a fonológiában, igazolta: a nyelv nem szubsztancia, hanem forma; vagyis, „a nyelvben csakis *pozitív elemek nélküli* különbségek vannak” (CLG: 153). Hadd jegyezzem meg itt, hogy Saussure természetesen nem azt állítja, hogy a nyelv elemei teljesen *anyagtalanok* lennének, vagy hogy a formális relációk realizálódásához nincs szükség valamilyen szubsztanciálisan-fizikailag jellemezhető közegre. Minden megnyilatkozása szembenáll egy ilyen esetleges interpretációval. Figyelemre méltó ebből a szempontból a következő megjegyzése, melyet a tanítványok nem vettek fel a CLG publikált szövegébe: „Ha

¹⁴ "[...] ahogyan egy pénzérme sem csupán olyan veretű rézdarab, hogy pénznek lehessen nevezni, hanem egyúttal oly módon vert rézdarab, hogy más dolgok árul szolgálhasson, úgy az igék és (fő)nevek sem csupán hangcsoportok, hanem olyanok, hogy gondolatokat jelölhetnek."Ld. Kneale–Kneale 1987: 193.

feltéve a lehetetlent, kezdetben csak két jelet választottak volna, akkor minden jelentés e két jel között oszlott volna meg. Az egyik a tárgyak egyik felét jelölte volna, a másik a másik felét”.¹⁵ Ezek szerint, addig működhetnek a dolgok jelként, ameddig van legalább két *különböző* dolog, más szóval, létezik a *különbség*.¹⁶

A tétel arra a kérdésre ad választ, hogy *mi tesz valamit nyelvvé*, vagyis az önmagukban jelentés nélküli anyagi dolgok hogyan válnak *jelentéshordozóvá*. Amit Saussure mond, az nem a teljes válasz, de fontos pontosan értenünk, hogy amit mond, az a következő: jóllehet minden jelnek vannak fizikailag leírható tulajdonságai, a jelet nem ezek a fizikai tulajdonságai, hanem az ugyanazon fizikai közegben található többi jellel való relációi teszik adott jelként azonosíthatóvá. Ez a nyelvről való gondolkodás történetének fő sodrában jelöli ki a helyét, hiszen a nyelv természetének megértésére irányuló törekvések története egyszerismind a „nyelvi forma” fogalmának a története. E történetről is legyen itt elég egy rövid jelzés.

A történet – bár természetesen nagyon nehéz megítélnünk Platón vonatkozó fejtegetéseit – már az olyan kijelentésekkel elkezdődött, mint amilyeneket például *A szofista*-ban olvashatunk: „Minden értelmes beszéd tökéletes megsemmisítése az, ha minden egyes dolgot a többitől valamennyitől elszigetelünk: az értelmes beszéd éppen a formáknak egymással való összekapcsolása révén jött létre” (Platón 1984: [259e] 1201-1202).¹⁷ A középkori grammatikai és logikai traktátusokat ennél sokkal egyértelműbben lehet úgy lehet értelmezni, hogy a nyelvi jelenségekben a *formát* próbálják megragadni, s hogy a *logikai formát* a nyelvhez tartozónak tekintik. Példaként érdemes Dante *De vulgari eloquentiájából* a *forma locutionis* fogalmát idézni, már csak azért is, mert napjainkban ennek értelmezéséről nagyon

¹⁵ „Si par impossible on n’avait choisi au début que deux signes, toutes les significations se seraient réparties sur ses deux signes. L’un aurait désigné une moitié des objets et l’autre, l’autre moitié”. Tullio de Mauro, „Saussure et la semantica”. In: De Mauro 1994: 126. (CLG: 1191B.)

¹⁶ Az említett lehetőségeket, részben De Mauro nyomán, hosszan tárgyalja Augusto Ponzio: „La dislocazione ideologica dei modelli linguistici di Saussure e Chomsky”. In: Ponzio 1981: 95-134.

¹⁷ Platón, *A szofista* 259 e (Ford. Kövendi Dénes). In: *Platon Összes Művei*. Ep. 1984.II. 1201-1202.

tanulságos vita folyik. A vitatott hely a következő: "[...] az Isten az első ember lelkével együtt bizonyos szólásformát is teremtett. Formának mondom ezt, mégpedig a dolgok elnevezése és az elnevezések szerkezete tekintetében, és e szerkezetek beszéd szerinti használatát illetőleg (*et quantum ad rerum vocabula et quantum ad vovabolarum constructionem et quantum ad constructionis prolationem*). Ezzel a formával élt volna minden beszélőnek nyelve (*qua quidem forma omnis lingua loquentium uteretur*), ha az emberi nagyratörés bűne meg nem zavarta volna azt, ahogyan alább kimutatjuk. A beszédnek e formájával (*hac forma locutionis*) szólott Ádám, és e formával szólottak minden utódai Bábel tornyának építéséig, mely a megzavarodás tornyának értelmezhető. A beszédnek e formáját örökölték Héber fiai, kiket erről neveztek hébereknék."¹⁸ Látjuk, Dante Ádám nyelvét *forma locutionis*nak nevezi, miközben a létező és ténylegesen beszélt nyelvekre a szöveg különböző helyein a „sermo”, „lingua”, „ydioma” vagy „loquela” terminusokat használja. Elképzelhető tehát, hogy – mint Maria Corti¹⁹ és Umberto Eco²⁰ felvetette – a *forma locutionis* nem a megformált természetes nyelvként értett héberre, hanem a beszéd képességére, az összes nyelv formális alapelveire vagy generatív ősmintájára vonatkozik. Karl-Otto Apel elemzéseinek a fényében amellet is lehet érvelni, hogy Dante nyelv-fogalma már csak azért is forma-fogalom, mert inkább a saussure-i értelemben vett “langue”-ot fedi, mintsem a „langage” heterogén jelenségeit (Apel 1975: 118).

¹⁸ Dante, *A nép nyelvén való ékesszólásról*, I. vi. In: Alighieri 1962: 355. (... dicimus certam formam locutionis a Deo cum anima prima concreatam fuisse. Dico autem "formam" et quantum ad rerum vocabula et quantum ad vovabolarum constructionem et quantum ad constructionis prolationem: qua quidem forma omnis lingua loquentium uteretur, nisi culpa presumptionis humane dissipata fuisset, ut inferius ostendetur. Hac forma locutionis locutus est Adam: hac forma locutionis locuti sunt omnes posteri eius usque ad edificationem turris Babel, que "turris confusionis" interpretatur; hanc formam locutionis hereditati sunt filii Heber, qui ab eo dicti sunt Hebrei". Dante Alighieri, *De vulgari eloquentia*, a cura di Pier Vincenzo Mengaldo, I. vi. In: Alighieri 1979: 54-56.)

¹⁹ “A *forma locutionis* – mondja Corti -, mely együtt teremtődött az ember lelkével, nem konkrét nyelv, hanem a nyelv “causa formalé”-ja és általános strukturáló elve, mind a szókincsnek, mind pedig a nyelv morfoszintaktikai jelenségeinek tekintetében, melyet Ádám, élve és nevet adva a dolgoknak, lassacskán meg fog alkotni.” (Corti 1982: 46.)

²⁰ Eco azt a nézetet tulajdonítja Danténak, hogy Isten Ádám lelkével egy *univerzális grammatikát* teremtett, amely többet foglal magában, mint a specifikálatlan értelemben vett általános nyelvi képesség, de jóval kevesebb, mint egy kifejlett természetes nyelv. Ld. Eco 1998: “A dantei tökéletes nyelv”, 47-62.

Ha mindezt elfogadjuk, akkor Umberto Eco-t követve egyenes vonallal köthetjük össze a modisták spekulatív grammatikáját, Dante nyelvészeti elképzeléseit, a Port-Royal „általános és ésszerű grammatikáját”, és végül a Chomsky-féle generatív grammatikát. De e sorhoz, mely „a nyelvi forma” fogalmának történetét mintegy tulajdonnevekben foglalja össze, hozzá kell még tennünk két nevet. Mindenekelőtt Kantét, aki egy általános grammatika lehetőségéről szólva a „nyelv formájának” elsődlegességét hangsúlyozta „a nyelv anyagához tartozó szavakkal” szemben (Kant 1922: 333). S természetesen Humboldtét, aki először szögezte le szabatosan, egyértelműen és szinte a Saussuré-vel azonos megfogalmazásban, hogy „a nyelv egészen forma és semmi egyéb, mint forma” (Humboldt 1968: 221).

A nyelvről mint formáról alkotott saussure-i elmélet e korokat összekötő láncolatnak egyik legfontosabb láncszeme.

BIBLIOGRÁFIA

- Ágoston 1944. *A keresztény tanításról* (ford.: Városi István). Budapest: Stephaneum nyomda.
- Alighieri, Dante 1962. *Dante összes művei* (szerk.: Kardos Tibor). Budapest: Magyar Helikon.
- Alighieri, Dante 1979. *Opere Minori* [Tomo II.] (a cura di Pier Vincenzo Mengaldo). Milano–Napoli: R. Ricciardi.
- Antal László 1978. *A jelentés világa*. Budapest: Magvető.
- Apel, Karl-Otto 1975. *Die Idee der Sprache der Tradition der Humanismus von Dante bis Vico*. Bonn: Bouvier Verlag, Herbert Grundmann.
- Corti, Maria 1982. *Dante a un nuovo crocevia*. Firenze: Le Lettere–Sansoni.
- De Mauro, Tullio 1994. *Capire le parole*. Roma–Bari: Laterza.
- Dummett, Micheal 1981. *The interpretation of Frege's philosophy*. Cambridge, Mass.: Harvard U.P.
- Durkheim, Émile 1978. *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok* (ford.: Léderer Pál, Ádám Péter). Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Eco, Umberto 1998. *A tökéletes nyelv keresése* (ford.: Kelemen János). Budapest: Atlantisz.
- Frege, Gottlob 1980. *Logika, szemantika, matematika* (ford.: Máté András). Budapest: Gondolat.
- Frege, Gottlob 1999. *Az aritmetika alapjai* (ford.: Máté András). Budapest: Áron.
- Humboldt, Wilhelm von 1968. *Wilhelm von Humboldts Gesammelte Schriften* (Herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1903-1936 [fotómásolat]).
- Kant, Immanuel 1922. *Immanuel Kants Werke* (E. Cassirer kiadása). Berlin: Bruno Cassirer Verlag.
- Kelemen János 1977. *A nyelvfilozófia kérdései Descartes-tól Rousseau-ig*. Budapest: Kossuth.

- Kneale, Martha – Kneale, William 1987. *A logika fejlődése* (ford.: Máté András, Fehér Márta. Bánki Dezső). Budapest: Gondolat.
- Locke, John 2003. *Értekezés az emberi értelemről* (ford.: Vassányi Miklós, Csordás Dávid). Budapest: Osiris.
- Platón 1984. *Platón összes művei* (ford.: Kövendi Dénes). Budapest: Európa.
- Ponzio Augusto 1981. *Segni e contraddizioni fra Marx e Bahtin*. Verona: Bertani.
- Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története* (ford.: Siptár Péter). Budapest: Osiris.
- Saussure, Ferdinand de 1967a. *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (ford.: B. Lőrinczi Éva). Budapest: Gondolat.
- Saussure, Ferdinand de 1967b. *Corso di linguistica generale* (Introduzione, traduzione e commento di Tullio de Mauro). Bari: Laterza.
- Starobinski, Jean 1971. *Les mots sous les mots. Les anagrammes de Ferdinand de Saussure*. Paris: Gallimard.
- Telegdi Zsigmond 1972. *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Budapest: Tankönyvkiadó.